

RETORIKE DEVIANTNOSTI:
KRIMINALCI, IZOBČENCI IN DEVIANTI SKOZI ZGODOVINO
(IDEOLOGIJE, ZGODOVINA, PRAVO, KNJIŽEVNOST,
IKONOGRAFIJA ...)

Claudio POVOLO

Univerza Ca' Foscari Benetke, Oddelek za zgodovinske študije, IT-30124 Benetke,
Palazzo Gritti, San Marco 2546
e-mail: povolo@unive.it

IZVLEČEK

Kako so se pojmi deviantnosti in kriminalnosti definirali skozi stoletja? Gotovo jih je ovijalo precej dvoumnosti, njihova definicija pa je odražala tako zahtevo po določeni družbeno sprejemljivi ravni varnosti kot tudi spoštovanje prevladujočih moralnih in verskih vrednot.

Retorika, s katero je opisano deviantno vedenje, je izjemnega pomena, saj neposredno ne razkriva le pomena, pripisanega prevladujočim kulturnim vrednotam, temveč tudi vlogo, ki jo je odigrala kulturna in politična elita.

Definicija kriminalnih stereotipov se odraža predvsem v normativnih in dogmatskih besedilih, močno razvidna pa je iz dejanske represivne prakse v luči kompleksnega niza družbenih in političnih spremenljivk.

Literatura, ikonografija in kinematografija so izpostavile krhkost takšnih stereotipov in razgrnile različna branja, s katerimi jih uporabniki lahko dojemajo. Tako so se represivne ideologije zoperstavile z miti, kar je pokazalo na družbeno kompleksnost likov (npr. bandita ali razbojnika), ki so bili tradicionalno postavljeni v najbolj skrite in negativne kotičke preteklosti.

Ključne besede: retorika, stereotipi, zločin, deviantnost, proces

Zgodovina kriminala in kazenskega prava je zgodovina dolge vrste spremenljivih in pogosto nasprotujočih si predstav (družbenih, simboličnih, leposlovnih ...), ki razkrivajo zapleten in protisloven odnos vsake družbe do vprašanja kriminalnih stereotipov.* Sočasne in diahronične primerjave pomagajo razumeti bolj kot samo *naravo* in definicijo zločina nedorečenost kazenskih sistemov, ki nihajo med abstraktnimi normativnimi definicijami, konkretnimi represivnimi praksami in različnimi družbenimi sunki, ki puščajo sledove.

Kot je trdil Lawrence Friedman, je pojem *kazenskega prava* nedoločen ali vsaj večpomenski: *"It is not easy to describe or define this system. In fact, there is no single meaning; the criminal justice system is an umbrella label for certain people, roles and institutions in society. What these have in common is this: they all deal in some significant way with crime – they define crime; or they detect crime; or they prosecute or defend people accused of crime; or they punish crime."* (Friedman, 1993, 4).

Dobro merilo za merjenje, primerjavo in razumevanje predstavljajo različne oblike retorike, s katerimi so v različnih družbenih in zgodovinskih okoljih opisovali zločin in zločince. Ta retorika skuša prepričevati, a tudi opisovati, razvrščati, ločevati in uzakonjati legitimnost vedenjskih vzorcev tistih, ki so *znotraj*, v odnosu do tistih, ki so *zunaj*. Prav ta retorika pogosto opozarja na naravo in vidike nedorečenosti, s katerimi je prežet vsak kazenski sistem, predvsem pa na razširjen in nestalen družbeni pojav, poznan kot *kriminal* ali deviantnost.

Kot je opozoril Lawrence Friedman v uvodu svojega dela *Crime and Punishment in American History*, je zgodovina kriminala usmerjena predvsem v zgodovino sprememb, do katerih je v različnih obdobjih prihajalo na družbenem, gospodarskem in političnem področju. To je še očitneje, če upoštevamo, da je mogoče vedenja, ki jih označujemo za kriminalna ali deviantna, opredeliti z družbenimi pravili, ki veljajo v določenem obdobju.

"Crime is behaviour; and its roots lie somewhere in the personality, character and culture of the people who do acts we condemn. People commit crimes, not "the system". This is much obvious. It seems equally obvious that behaviour reflects what society makes out of people, or fails to make. Committing a crime means that some message was aborted or ignored, some lesson unlearned, some order countermanded, or, at times, some small piece of social rebellion committed. But messages of deviance and misbehaviour came from somewhere, too; they were not inborn. And much the same sort of thing can be said about reactions to crime; they, too, occur in individuals, though socially structured and shaped." (Friedman, 1993, 11).

Povezave med kriminalom in ideologijo že same po sebi razkrivajo, kako odločilno je vprašanje predstavljanja deviantnosti (in pri tem uporabljene retorike) ne le za defi-

* S tovrstnimi vprašanji se ukvarjajo tudi prispevki z mednarodnega znanstvenega sestanka *Retorike deviantnosti* (Koper, 6.–8. oktober 2005), ki so objavljeni v pričujoči publikaciji.

nicijo specifičnosti zločina in podobe zločinca, temveč tudi za opredelitev njegovih odnosov do družbe in njenih ustanov.

Pred nekaj leti je Carlo Ginzburg ob poudarjanju *dvoumne kontinuitete* med zgodovinarji in sodniki dejal: "*Redukcije zgodovine na retoriko, kar je danes moderno, ni mogoče zavrniti s trditvijo, češ da je bil odnos med njima od nekdaj medel in nepomemben. To redukcijo je po mojem možno in potrebno zavrniti in tako ponovno odkriti intelektualno bogastvo tradicije, ki izhaja iz Aristotela, začeni z njegovo osrednjo tezo: da predstavljajo dokazi, ki še zdaleč niso nezdružljivi z retoriko, njeno osrednje jedro*" (Ginzburg, 2000, 67).

Trditev je nedvomno ustrezna in sprejemljiva. Vendar se prav zaradi *retorike deviantnosti*, ki odpira vprašanja, neposredno povezana s sodnimi viri, odnos med zgodovinarjem in sodnikom precej zapleta; sam Ginzburg se je ob tem vprašanju na dolgo zadržal in poudaril, da sta oba usmerjena k raziskovanju dejstev in da ju "druži iskanje dokazov", čeprav temu dvojnemu zbliževanju ustreza razhajanje v dveh ključnih točkah. Sodniki izrekajo sodbe, zgodovinarji ne; sodniki se ukvarjajo samo z dogodki, ki predstavljajo odgovornost posameznika, zgodovinarji pa teh omejitev ne poznajo (Ginzburg, 2000, 66).

V resnici gre bolj za navidezna kot prava razhajanja, saj zgodovinar, kljub temu, da oblikuje dvomljive in nedokončne formulacije, opravlja zelo natančne izbore, in čeprav seveda ni poklican, da izrazi svoje mnenje o dogodkih, ki vsebujejo individualno odgovornost, izhajajo njegove interpretacije pogosto iz načina njihovega razvrščanja v njegovi analizi.

Teoretično bi lahko trdili, da med dvema resnicama ni vsebinske razlike. Verjetno pa že sama dokazna tematika govori o tem, da so razlike, ki obstajajo med zgodovinarji in sodniki, v resnici zgolj navidezne: za oboje je rekonstrukcija spornega odnosa med *procesno* (ali zgodovinsko) in *dejansko resnico* v veliki meri odvisna od uveljavljenih *konvencij*, ali tistih, iz katerih tudi sama izhajata.

Načeloma bi lahko rekli, da v resnici ne obstaja "niti ena konceptualna razlika med pravnim dokazom in dokazom kateregakoli drugega izkustvenega področja", saj so dokazni rezultati v bistvu odvisni predvsem od sodnikovega (ali zgodovinarjevega) odnosa do dokaznih izjav, za katere velja, da so dokazane (Ferrer-Beltrán, 2004, 81–84).¹

1 Učenjak namreč trdi: "Edina stvar, ki jo lahko dokažemo, je izjava, ki potrjuje, da pisalna miza v moji pisarni obstaja, ne pa miza sama [...]. Če so predmet dokaza izjave o dejanjih, ki jih oblikujeta stranki, je jasno, da velja prepričanje, gotovost ali katerikoli drug sodnikov mentalni odnos, opredeljen kot smoter dokaza, za te izjave. Zato ne vidim druge možnosti, kot da trdim, da sodnikova gotovost ali prepričanje zadevata resnico izjave [...]. Zato ima dokaz kot aktivnost vlogo, da potrdi nastajanje teh pogojevalnih dejstev ali, kar je isto, da določi veljavnost resnice v izjavah, ki opisujejo njihovo uresničenje. Uspeh instituta pravnega dokaza je dosežen, ko so izjave o dejanjih, za katere se trdi, da so dokazane, resnične; v tem primeru lahko trdimo, da je vloga dokaza določitev resnice o dejanjih" (Ferrer-Beltrán, 2004, 81–84). Ocena, ki je na teoretični ravni ni mogoče zavrniti. V resnici je razli-

Tam, kjer je prvi močno obremenjen s postopkovnimi potmi, ki jih je včasih prisiljen prehoditi in pri tem zakriti oblastno strukturo, ki ga odraža, je drugi, ne glede na to, kako nedvoumno se na videz zateka k logičnemu dokazovanju, prav tako pogosto ujet v predsodke in okvire hierarhičnih povezav.²

Kot je opozoril Luigi Ferrajoli, povezuje sodnika in zgodovinarja dejstvo, da imata oba opraviti z občutljivim vprašanjem *subjektivnosti* mnogih dokaznih virov; vendar je problem za sodnika težji. Ta namreč v nasprotju z zgodovinarjem, ki ima opraviti predvsem z dokumentacijskimi dokazi, ki so obstajali že pred njegovo raziskavo, deluje v glavnem s pravnimi viri, ki nastajajo šele v pričakovanju preiskave in nič prej.³

V tem smislu *deviantnost*, posebno če je izpostavljena prisili in represiji, v celoti odseva nedorečenost *retorične* govornice, ki jo opisuje in marginalizira.⁴ Povedali smo že, kako pomembne so povezave med ideologijo in kriminalom za razumevanje nekaterih temeljnih vidikov tega vprašanja.

V tem smislu predstavlja zagotovo odločilni preobrat prva moderna kazenska ideologija, ki se je v 18. stoletju postavila kot močna antiteza predhodnim kazenskim doktrinam.

Izrazito negativen pogled na preteklost, ki je našel svoje najmočnejše zagovornike v razsvetljskih filozofih in tako imenovani klasični pravni šoli, katere najpomembnejši predstavnik je bil Cesare Beccaria, je izostril nasprotja predhodnega kazenskega sistema.

Kazenska ideologija 18. stoletja je izoblikovala nov koncept kriminala in kriminalnosti, njegovi odsevi pa nedvomno predstavljajo privilegirano opazovalnico za vse, ki se želijo pomuditi ob splošnejši formulaciji *retorik*, usmerjenih v opisovanje deviant-

kovanje med *procesno* in *materialno resnico*, ki jo je izoblikovala nemška znanost ob koncu 19. stoletja, izhajalo iz perspektive skepticizma in iz prepričanja, da so pravila in postopki taki, da ustvarijo rezultat, ki se v bistvu oddaljuje od tega, kar naj bi hipotetično bila resnica o dejanjih.

- 2 Glej s tem v zvezi obsežen pregled, ki ga je opravil Damaška, 1991, o odnosu med procesom in oblastnimi strukturami, pri čemer je primerjal sisteme splošnega in civilnega prava ('common law' in 'civil law'). Teoretična bližina med položajem zgodovinarja in sodnika se torej nagiba v kontekstualno resničnost v obsegu hierarhične pozicije, v katero sta umeščena. Ta pozicija očitno vpliva na vrednotenje dokaznih podatkov, neodvisno od teoretičnega dokaznega sistema, ki ga vnaprej pripravljajo različni politični in družbeni sistemi. Gl. Povoło, 2000; tudi strog dokazni sistem, ki ga predvideva avstrijski Kodeks, je mogoče tolmačiti samovoljno glede na cilje, katerih glasnik je *kazensko pravo*.
- 3 Ferrajoli pravi: "Kar sodnik izkuša, niso zločinska dejanja, ki so predmet sojenja, temveč njihovi dokazi. Nič drugače kot zgodovinar torej ne more preučevati dejanja, ki mu mora soditi in ki mu v nobenem primeru ne more neposredno prisostvovati; lahko torej obravnava le njegove dokaze, ki so izkušnje sedanjih dejanj, pa čeprav jih lahko interpretiramo kot znake preteklih dogodkov [...]. Kot pri vseh induktivnih sklepih je zato tudi pri zgodovinskih in sodnih sklepih zaključek lahko samo hipoteza *verjetnostne* vrednosti v zvezi s slučajno povezavo med dejanjem, za katerega velja, da je dokazano, in zbirom dejanj, navedenih kot možnih. Njegova resnica ni *dokazana* kot logična posledica predpostavk, temveč samo *potrjena* kot možna ali smiselno mogoča v skladu z enim ali več indukcijskimi načeli", gl. Ferrajoli, 2004, 26–27.
- 4 Ta vprašanja sem obdelal v Povoło, 2006.

nega vedenja, in ideološkega razumevanja stereotipov; ti pa so, nasprotno, skušali opredeliti tisto *manjšino*, ki se je postavila (ali je bila postavljena) izven tega, kar je bilo razumljeno kot dovoljeno ali moralno sprejemljivo.

Znano je, da so razsvetljski razumniki obtoževali predhodni kazenski sistem: po njihovem mnenju je bil to sistem, za katerega so bile značilne nezanesljivost zakonov, arbitrarnost sodb, zatiranje osebnih pravic, tajni preiskovalni postopki. Zatiralski kazenski sistem iz preteklosti je povozila vrsta razmišljanj in predlogov, ki so jih razsvetljeni vladarji delno vključili v kasnejše kazenske reforme, delno pa so našli mesto v prvih kodifikacijah.

Bistvo razmišljanj razsvetljskih mislecev sta bila primat zakona in njegova absolutna pravica, da opredeli kazniva dejanja in stopnje kazni glede na njihovo težo. Retroaktivna zakonodaja in diskrecijska pravica sodnika teoretično nista bila več deležna pozornosti. Posledično so vsakogar, ki je kršil zakone, obravnavali kot odgovorno osebo, če je bil sposoben racionalnega vrednotenja svojih dejanj.

Razsvetljska misel je imela globok vpliv na predstave o kriminalnih stereotipih. Njena vključitev v prve zakonike je zato zelo zgovorna: tipologija kaznivih dejanj je opredeljena natančno, pregledno in s pojasnjevalno zanesljivostjo. Odnos med zločinom in kaznijo je natančno in objektivno pretehtan. Predvsem pa so iz definicij in razumevanja kaznivih dejanj izginila razmišljanja družbenega in moralnega značaja, ki bi lahko služila razbiranju odnosov med zločinom in osebo, ki je zločin izvršila.⁵

Retorično poudarjanje teh elementov, ki ga ni mogoče zaznati le v znanstvenih zapisih, temveč tudi v samih zakonikih, bi dejansko lahko trčilo ob praktično potrebo po razsojanju o dejanjih, ki jih je mogoče konkretno in kazensko ovrednotiti. Kot je poudaril Michel Foucault, se obtoženčeva podoba vedno znova vrača na površje, da bi izničila ideologijo, ta pa, nasprotno, poudarja dejanje, pomembno s kazenskopravnega vidika.⁶

Sama diskrecijska pravica sodnika, ki so jo zakoniki skušali omejiti, če že ne povsem preprečiti, je zadevala podobo zločinca neposredno prek širokega spektra olajševalnih in oteževalnih okoliščin. Pojav, ki je postal očiten konec 19. stoletja z nastopom velikih italijanskih pozitivistov, usmerjenih v definiranje narave in značilnosti družbenih deviantnosti.

5 O tem vprašanju obstaja bogata bibliografija; naj spomnim samo na Restove opombe (Resta, 1997).

6 "[...] delitev na dovoljeno in prepovedano je iz stoletja v stoletje ostajala v glavnem nespremenjena. Zato pa se je predmet 'zločin', ki se nanj nanaša kazenska praksa, globoko spremenil: bolj kakor formalna opredelitev so se spremenile kvaliteta, narava in nekako tudi substanca, iz katere je narejen kaznivi element. V zavetju relativno stabilnega zakona so se dogajale subtilne in hitre zamenjave. Za imeni zločinov in prestopkov seveda vselej obsojamo pravne predmete, ki jih opredeljuje zakonik, hkrati pa z njimi obsojamo strasti, nagone, anomalije, pohabe, neprilagojenosti, učinke okolja in dednosti; kaznujemo za napade, prek njih pa za napadalnosti; kaznujemo za posilstva, a hkrati še za sprevrženosti; kaznujemo za umore, ki pa so tudi goni in želje" (gl. Foucault, 2004, 24–25).

Veliko razsvetljsko gibanje, ki je pripeljalo do nastanka zakonikov, je opravilo pomemben rez s preteklostjo: definicija zločina se je v veliki meri otresla (čeprav v nekaterih primerih, kot na primer v avstrijskem zakoniku, ne povsem)⁷ enačenja zločinca z grešnikom, predvsem pa je odločilno oslabila zajetno tipologijo *zločinov brez žrtve* in s tem olajšala prehod k določanju klasičnih hudodelstev. Kot bomo videli, je v tem obdobju na prehodu 18. v 19. stoletje igralo pomembno vlogo jasno razlikovanje med podobo kriminalca (ki je teoretično tisti, ki v državi krši zakon) in notranjega sovražnika (ki ga je v povsem suvereni državi težko prikazati na ideološki ravni).

Vse to se je seveda neposredno odražalo v retoriki, s katero so opisovali oblike deviantnosti: ne le na dogmatski, temveč na povsem kazenski in procesni ravni, s širokimi ozadji, kot bomo videli, kar zadeva literarne predstavitve. Do sprememb ni prihajalo le na semantični ravni in pri pravnem izrazoslovju, temveč tudi na vsebinski ravni, predvsem tam, kjer so skušali s pojasnjevalno tehniko opredeliti družbene pojave, ki jih je bilo mogoče racionalno dojeti in razumeti.

Spremembe 18. in 19. stoletja so bile pomembne tudi zato, ker so predstavljale ostro ločitev od predhodnih stoletij. Za sistem srednjega veka in začetnega obdobja novega veka je bila namreč značilna temeljna dvojnost: po eni strani je posvetna oblast prevzela nalogo kaznovanja vedenj, ki so bila razumljena kot zločinska, in pri tem poudarjala tako rekoč *zunanje* vidike kršitev prevladujoče družbene ureditve; po drugi strani pa je cerkvena oblast, ki si je zadala nalogo, da prenove grešnikovo dušo, v okviru *notranjih* razsežnosti (od tod razlikovanje med *foro interno* in *foro esterno*) preganjala kršitve božjih zapovedi.

Tesne povezave med zločinom in grehom in velik pomen *zločinov brez žrtve* so torej opravičevale dvojno razsežnost kazenske represije. Če so javni red zagotavljale posvetne ustanove, katerih cilj je bil z uveljavitvijo *kaznovalne pravice* predvsem vlivanje strahu in onemogočanje vseh, ki so predstavljali družbeno nevarnost, so zdravje duha in odrešenje grešnika zagotavljale cerkvene ustanove. Analiza retorike, ki so jo uporabljali predvsem za opise zločinov, opredeljenih kot *mixti fori*, lahko pomaga opredeliti raven medsebojnih povezav med obema oblastema, a tudi svojevrsten pomen, ki so ga pripisovali deviantnemu vedenju (gl. Gros, 2001, 23–29).

Dvojnost podeljevanja pravice in kazni, prevladujoča v srednjem veku in moderni dobi, se je seveda odražala v opisih zločinov in deviantnosti: od takih na videz bolj aseptičnih, kot so bili kriminalni traktati in pravniška razmišljanja, do primerov, bolj vezanih na represivno prakso, ki so izrisovali profil zločinca in obravnavali dejanja, ki jih je zagrešil.

Kriminalni traktati in prakse torej, a tudi sodbe in bolj splošno sodni akti, ki so opredeljevali tako tipologije deviantnosti kot značilnosti tistih, ki so kršili *človeške in*

7 S tem v zvezi gl. CPUA, 1997.

božje zakone (če naj uporabimo formulo, ki je bila v sodni praksi 16. in 17. stoletja pogosto v rabi).

Pomemben vidik tega vprašanja seveda predstavljata stil in govorica, ki so ju uporabljala sodišča. Podobno tudi uveljavitev vulgarnega jezika v 16. stoletju kot prevladujočega jezika v sodbah, ki so jih izrekala posvetna sodišča. Ta sprememba je zelo verjetno potekala vzporedno z uveljavljanjem *kazenskega prava*, ki je predvsem v 17. stoletju močno omejil dimenzijo *skupnosti* v sporih, ki so bili prežeti s fajdo in vlogo sorodstvenih skupin (gl. Povoło, 2004).

V tem smislu bi bilo zanimivo analizirati argumente, ki so jih pravniki uporabljali ne le pri opisovanju zločinov in njihovih dvojnih ideoloških razsežnosti, temveč tudi pri natančnem naštevanju *olajševalnih okoliščin*, ki so ločevale *dejanje* (razumljeno kot škodljivo za družbeni red) od njegovih osebnih in kontekstualnih implikacij.⁸ Če je po eni strani ta razlika poudarjala njihovo posredniško vlogo, je po drugi omogočala lažji prehod konfliktnih situacij iz sistema fajde v institucionalno in sodno ustrežnejši sistem.

Dolg in pester seznam olajševalnih in obremenilnih okoliščin omogoča boljše razumevanje ne le razsežnosti kriminala v srednjem in novem veku, temveč tudi njegovih retoričnih in pojasnjevalnih povezav. Različne prostorske in časovne razsežnosti (javni in zasebni prostori, posvečeni kraji, noč ipd.) so sovpadale z mnogoterimi povezavami, ki so izhajale iz vedenj in motivacij osebe, ki je kršila zakon (z zasedami, izdajami, prelamljanjem besede ipd.).

Poleg tega so se zahteve po represiji in odrešitvi zahtevki zgoščale okoli definicije kaznivih dejanj, kot so preklinjanje, bigamija, sodomija in podobna, pri katerih bi lahko fiziologija greha prestopila mejo z veliko nevarnejšo herezijo.

Polna uveljavitev državnih ustanov je že v 18. stoletju spodbudila oblikovanje drugačnega razumevanja kazni in kaznovanja. Razsvetljenska razprava proti smrtni kazni in mučenju je med drugim odsevala ljudsko pojmovanje kazni, ki se v svojem bistvu ni več osredotočala na hudodelčevo telo. Dokončna uveljavitev zaporne kazni je navsezadnje odražala potrebo posvetnih sodnih ustanov, da osebo, ki je s kršenjem zakona izstopila iz civilizirane skupnosti, osvobodijo in ji ponudijo novo možnost.

Drugačno razumevanje zakona in kazni je močno vplivalo na oblikovanje sodnih in kriminalnih stereotipov. Enega najpomembnejših trenutkov tega prehoda predstavlja primerjava med klasično in pozitivistično šolo.⁹

Abstrakten in racionalen model kazenskega prava, ki mu daje težo klasična šola, je dojemal zločinca kot prištevne subjekta, kot takega pa pravno in moralno odgovornega (lep primer je italijanski kazenski kodeks Zanardelli iz leta 1889). Kot rečeno, je dejansko predstavljal teoretično-ideološko sredstvo ohranjanja statusa quo in preprečeval, da bi prišlo do sprememb¹⁰ (Ferrajoli, 1999). Abstraktna definicija nekaterih

8 O tem gl. Carbasse, 1990.

9 O značilnostih pravnih šol iz konca 19. stoletja gl. Grosso, 1997, 10–22.

10 Podrobnejšo analizo zakonika Zanardelli gl. v Sbriccoli, 1998, posebno str. 510–512. V resnici je bil

kaznivih dejanj in *kriminalnih tipologij* (na primer detomor in detomorilec) je odsevala družbeni pogled, še močno zasidran v preteklosti, ki ga je lahko le sodnikova diskrecijska pravica uravnavala in blažila v luči zavedanja o nekaterih očitnih družbenih nasprotjih. V tem smislu je koncept *enakopravnosti*, s pomočjo katerega je sodnik uravnaval nasprotja med zakonom in sodno prakso, izjemno zanimiv, saj na retorični ravni razkriva argumente, ki naj bi ne le potrdili razkol med teorijo in prakso, temveč predvsem opravičili ne vedno enopomensko prekrivanje krivca z zločincem.

S pozitivistično šolo se je sicer kazensko pomembno (zakonsko opredeljeno) dejanje ponovno pomešalo z zločinskim subjektom in vrnilo v sodni scenarij podobo *krivca*: Lombrosovi hudodelec in osebnost avtorja zločina se celoviteje umestita v kazensko pravo. Koncept kazni, razumljene kot plačilo, izginja in pušča mesto preventivi in določanju deviantneža in družbeno nevarnega subjekta.

Zločinski stereotip (ali bolje zločinski stereotipi) dobi velikanski pomen in ideološko vpliva na samo družbeno in sociološko pojmovanje zločina. S tem pa se je zavlekel veliko dlje od kratkega obdobja sreče v okviru pozitivistične šole in segel v določenem smislu in določenih oblikah vse do današnjih dni. Če se je določanje domnevno za družbo nevarnega subjekta v nekem smislu navezovalo na razumevanje zločina in zločinca, kot je bilo razširjeno v stoletjih pred uveljavitvijo razsvetljske šole, je bilo ob njenem zatonu z (domnevnimi) znanstvenimi izboljšavami povsem prenovljeno in pripravljeno zaobjeti družbo v njeni celovitosti.

To je jasno čutiti iz uporabe retorik, usmerjenih v prepoznavanje kriminalnih subjektov (in *kriminalnosti* v njeni celovitosti), kot nekaj *zunaj* družbe (čeprav njen lastni produkt). Seveda ne gre več za podobo *notranjega sovražnika* (tipologija, ki so jo med drugim ponovno uveljavili po prevratniškem pojavu terorizma), ki jo je družba starega režima pojasnjevala z ideološko dimenzijo razbojništva, temveč za zločinca: za subjekt, ki iz najrazličnejših razlogov izhaja po svoji naravi iz družbenih nasprotij in se iz njih napaja. Naravna selekcija (kot trdi Lombroso) ali prostovoljna in zavestna odločitev samih subjektov postane *kriminalnost*, pravo jedro že obstoječih globokih družbenih napetosti in njihov razredni katalizator.

Interpretiranje kriminala postane tako v določenem smislu ne le *naïf* (kriminal spodbuja potrebno po represiji in posledično ponovni vzpostavitvi reda; ali pa nekatere razvade spodbujajo ali celo generirajo zločin), temveč spuščanje tančice prek skrb vzbujajočo prepletenost urejene družbe s *kriminalom*.¹¹ Dovolj je na primer pomisliti

zakonik Zanardelli, kot je poudaril F. Grosso, kljub svoji liberalni zasnovi "lahko predmet avtoritarnih interpretacij in aplikacij". Politično-sodne oblasti si zato "v primeru ljudskih nemirov v zadnjem desetletju 19. stoletja niso pomišljale in so interpretirale kazenski zakonik na najostrejši način ali celo samovoljno, samo da so dosegle cilj udariti po političnih nasprotnikih" (gl. Grosso, 1997, 17).

11 E. Resta pravi: "Celotna razprava, ki jo družbene in pravne vede spodbujajo v zvezi s kazenskim sistemom, je le beleženje odstopanja načel od prakse; zorni koti so lahko različni, pristop pa je skupen. To, kar govorijo, je abstraktnost in brezosebnost kazenskega mehanizma; to pa, kar se dogaja, je nekaj drugega in odvisno od skritih procesov družbene, ideološke, naravne in antropološke selekcije, ki bolj

ne le na samodejno ali prostovoljno *vpletenost* žrtve (s protagonistom, ki hote ostaja v senci) ali na kazniva dejanja *simbioze*, kot je prostitucija, katerih subjekt, ki ga dojemajo kot deviantnega, se ne bi izoblikoval, če ne bi obstajal *uporabnik*, ki dejavno pripomore k določanju deviantnega vedenja.

Oblikovanje retorike deviantnosti, zaznamovane s tem, čemur bi lahko rekli *negativna semantika*, meri v resnici na več ciljev. Po eni strani skuša stigmatizirati usodo (kriminalca), ki se ga je treba izogibati, po drugi pa želi, paradoksalno, opravičiti določena vedenja, razširjena med družbenimi elitami. In tako dobi vsako sporno vedenje svojo protiutež (ali pogosto dopolnilo) v vedenju, deležnem tihega odobravanja. Kot že rečeno torej, lahko določitev tatu v končni fazi upraviči špekulanta.

Natančna analiza retorike devianc pa nas usmerja, kot je bilo že omenjeno, k pomenu dejavnikov prostora in časa. V tem smislu policijska poročila ne odsevajo le že omenjenih družbenih stikov, temveč tudi določena *zaščitena* območja, kjer nekatera na pravni in normativni ravni stigmatizirana vedenja potekajo povsem nemoteno.

Kot je trdil angleški raziskovalec Dennis Chapman, opredeljuje tesen odnos med kriminalnimi stereotipi (in njihovim opisom) in družbenimi hierarhijami cela vrsta spremenljivk: aktivni udeleženec, dejanje z odgovarjajočimi predmeti, rezultat, kraj, čas in okolje, v katerem poteka; opazovanje in zapisovanje dejanja; pritožba na sodišču in različne faze sodne dejavnosti (med katerimi predstavlja proces, kot bomo videli, privilegirano opazovalnico). Opredelitev retoričnih stilemov, s katerimi se na primer opisuje *grešni kozel*, omogoča razumeti zapleten proces selekcioniranja, ki ga izvajajo ustanove in prevladujoče družbene sile v odnosu do kriminalnih tipologij.¹²

Seveda se retorika očitno napaja tudi iz klišejev, ki jih pomagajo širiti množični mediji z uporabo močnih stereotipov (zgovorna je uporabljena semantika: *pošast*, *bogomoljka* ipd.). Očiten retorični poudarek, ki ga vsako obdobje nekaterim *zločinom* namenja, drugim pa ne, je pogosto tudi izraz popolne odsotnosti razumevanja zgodovinskih in socioloških interpretacij (spomnimo le na sodobne primere detomora, razumljenega kot degeneracija sodobne družbe). Podobno tudi današnja uporaba besed *terrorist* in *pacifist* domnevno navaja k polarizaciji, in sicer retorični, še prej kot vsebinski, ki le težka zmoro primerno razmejiti pojav, ki je prestopil običajne ideološke in politične meje.

Razlikovanje ali mešanje med *kriminalcem* in *notranjim sovražnikom* seveda ne terja le širšega razmisleka o kaznovanih procesih, ki so jih izvajale države 19. stoletja, temveč tudi posebno pozornost do uporabljene semantike. Prehod od bandita do razbojnika (od 18. stoletja dalje) seveda označuje različno družbeno nevarnost izobčenca,

ali manj zavestno usmerjajo kazenski nadzor k določenim oblikam krivde, ne pa k nevtralnemu pripisovanju krivde." (gl. Resta, 1997, 127).

12 Za te in predhodne opombe gl. Chapman, 1971, posebej str. 30 in dalje.

semantična uporaba obeh terminov pa razkriva nedorečenost, povezano z definicijo tipologij, ki so bile v zgodovini vedno prisotne.¹³

Uporabljeni retorični opisi postanejo še izrazitejši pri opisovanju domnevno nevarnih ali prevratniških spolnih vedenj. Primer sodomije bi lahko samega po sebi obravnavali tudi zgolj s pomočjo pravne in sodne govorice, ki se uporablja za opisovanje spolnega vedenja, na katerega je treba, kot je dokazala antropološka znanost, na najvišji ravni vsaj opozoriti in s tem jasno označiti *normalnost*.

Podobno je z definicijo kaznivega dejanja *posilstva* ali ugrabitve (v srednjem veku in moderni dobi ločenih na *prostovoljno* in *neprostovoljno*), čeprav gre pri tem zgolj za primere, ki predpostavlja ideološka merila, ki so v stoletjih odpovedala in se pretopila v bolj konkretno definicijo kaznivega dejanja proti osebi in ugotavljanje odsotnosti privolitve.¹⁴

Ob ugotavljanju posebnih retorik deviantnosti se moramo zadržati ob samih institucijah, ki so jih proizvajale (policija, sodišča itd.), in ob stereotipih, ki so se širili v najrazličnejša družbena okolja (tudi zelo raznovrstna). Gre za zelo široko področje, ki ga je mogoče obravnavati iz različnih zornih kotov.

Odnos med družbo in institucijami predvideva tudi razmislek o sposobnosti elit (v teku stoletij), da vzpostavijo svoje kulturne vzorce v odnosu do preostale družbe, ali vsaj o realnih možnostih manipulacije družbeno razširjenih vrednot z vrha. V tem smislu bi se bilo zanimivo zadržati ob ideoloških pogledih, ki so si jih nekatere obrobne ali *kriminalne* skupine uspele izoblikovati o samih sebi, skoraj kot retorično nasprotje stereotipom, katerih meje so tudi sami pomagali risati. Vsako obdobje ima skratka svojo *knjigo klatežev*, ki opisuje družbo, pripravljeno ali prisiljeno na raven marginalnosti. Privlačno, čeprav težko preverljivo je tudi področje razumevanja tako imenovanega *normalnega* sveta v očeh deviantneža. S tem v zvezi so koristne raziskave, ki z vzporejanjem vprašanj geografske (in družbene) mobilnosti in deviantnosti zbirajo vtise in razmišljanja tistih, ki na značilnosti urejene družbe gledajo od zunaj.

Če recidivnost zločinca, gledano z vrha, potrjuje utrjene stereotipe (na primer nepopoljšljivi tat), naleti ideološki proces, ki vodi k ustvarjanju idealnotipskih podob deviantneža, pogosto na dialektično nasprotje v podobi ljudskega junaka. Gre za zelo

13 Kot pravi Hobsbawm, "postaneš bandit, ker narediš nekaj, česar ljudska zavest tistega prostora sicer ne obravnava kot zločin, je pa zločin za državo in lokalne vladarje [...]. Država poseže v 'zakonite' zasebne spore in po njeni presoji se ti spremenijo v zločinca. Država se začne zanimati za kmeta, ki malce prekrši zakon, ta pa zbeži v ilegalno, ker ne more vedeti, kaj lahko pričakuje od sistema, ki se za kmete ne zanima in jih tudi ne razume, in ki ga kmetje prav tako ne razumejo". In še: "Gre za podeželski in ne mestni pojav. Kmečke družbe, v katerih ga srečamo, poznajo bogate in revne, močne in šibke, vladajoče in podložne, vendar ostajajo globoko in trdovratno tradicionalne, s predkapitalistično strukturo." (gl. Hobsbawm, 1966, 22 in 31). V starem režimu je definicija *bandita* v glavnem vezana na kaznovanje z izgnanstvom, predvsem pa na uporabo, ki jo je doživela ob uveljavitvi centralističnih oblasti. Gl. na primer Povoło, 2003.

14 Glede teh vidikov gl. Fiandaca, 1988, in Rossoni, 1993.

močno napetost, ki poteka na različnih ravneh. Odkrito negativne lastnosti, s katerimi so označevali južnjaškega razbojnika 19. stoletja, so na primer v drugih okoljih trčile ob podobo uglajenega in plemenitega razbojnika, pripravljene krasti bogatim, da obdari reveže. Pri tem dvojnem in nasprotujočem si opisu je seveda igral pomembno vlogo še ne povsem razčiščen videz izobčenca, umeščenega med notranjega sovražnika in zločinca. Slednji je lahko računal na ljudsko upodobitev (z literarnimi ozadji), medtem ko prvemu niso pustili na površje (gl. Adorni, 1997).

Če je skratka kazensko pravo del institucionalnega procesa, usmerjenega v etiketiranje in identificiranje tistih, ki so noter, in tistih, ki so zunaj, deviantneža in tistega, ki se vključuje v prevladujoči tok, pa odraža tudi najmočnejšo in najučinkovitejšo členitev procesa družbene stratifikacije. Orožje, ki se poslužuje zločinskih stereotipov (tako da z njimi manipulira), a le težka ohranja učinkovitost v odnosu do zaprtih *pod-sistemov* z močno družbeno oporo (spomnimo na sporno definicijo besede *mafija*). In tako je lahko, nasprotno, zanimivo razmišljati tudi o deskriptivnih tipologijah tako imenovanih zločinov belih ovratnikov (bolj kot o njihovih pogosto predvidljivih sodnih epilogih).

Na institucionalni ravni postane razprava o retoriki deviantnosti izjemno zanimiva, če jo analiziramo znotraj pravega *prizorišča moči*, ki je kazenski proces. Sodna drama, ki jo predstavlja proces, je sestavljena predvsem iz soočenj različnih institucionalnih svetov in njihovega odnosa do zločina. Glede na različne perspektive (predvsem na ravni institucij in svojih vlog) ponujajo preiskovalci, sodniki, advokati in obtoženci precej raznovrstne slike izvršene *kršitve*. In če slednja uvaja predvsem pravne posledice (vzete iz tega, kar je ameriški sociolog Lawrence Friedman opredelil kot pravi katalog – zakonika, ki določa, kaj je deviantno), se različni retorični opisi soočajo, pogosto zgolj navidezno, v iskanju *resnice*, ki naj bi na koncu potrdila obtoženčevo nedolžnost ali krivdo.

Iskanje *sodne resnice* poteka prek postopkov, s katerimi je mogoče manipulirati, ki pa kljub temu silijo k spoštovanju določenih pravil. Gre za postopke z obtožbenim ali preiskovalnim pečatom; prvi doslednejši v spoštovanju proceduralnih pravil, drugi veliko manj, predvsem če preiskovalec, kot se to pogosto dogaja, zasleduje politične cilje. Iskanje *resnice*, ki je skratka odvisno od dogovornega dokaznega sistema. Dialektika med sistemom zakonitih dokazov in svoboda sodnikove presoje predstavljata v evropskem kontinentalnem svetu nedorečenost, s katero je prežeto iskanje dejanske *resnice* v okviru procedur, ki silijo protagoniste procesnega postopka, da prevzamejo natančno določeno vlogo.¹⁵

Razprava o obtoženčevi nedolžnosti ali krivdi (in njeni retorični razmahi) je na videz odvisna od stališč, ki že vnaprej črpajo svojo legitimnost iz stereotipov ali vsaj iz pravnih formulacij, ki odražajo prevladujoče vrednote in utrjene družbene hierarhije.

15 Razlike pri dojetanju procesnih postopkov je raziskoval Sapi gnoli, 1999.

V tem smislu govorijo *opisi* deviantnosti, kot se razvijajo v okviru procesnega dogajanja, predvsem o napetostih, ki izbruhnejo v trenutku, ko skuša postati sodišče privilegirani kraj preverjanja in verifikacije družbenega dogajanja.¹⁶

Privlačno področje, ki so ga raziskovali predvsem v anglosaksonskem svetu, kjer velja, da je kazenski proces bolj podoben *areni* kot pa prizorišču oblasti: sodne zgodbe, *law's stories*, obdelujejo različni subjekti, vpeti v svoje institucionalne vloge (namenjene kaznovanju, obrambi, samoobrambi), a tudi sami občutljivi na pritisk najbolj razširjenih kriminalnih stereotipov. V tem smislu sodna odgovornost, zaupana poroti, poteka sicer v okviru politične in retorične dialektike, pri čemer se zdi, da se dialog med institucijami in družbenimi silami vzpostavlja na drugačen način, kot se to dogaja (ali se je dogajalo) na evropskem kontinentu (Brooks, Gewirtz, 1996).¹⁷

Primerjava današnjih sodnih postopkov s postopki starega režima govori o tem, da retorična govorica o deviantnosti in kriminalnosti sledi tanki rdeči niti (ki se pogosto izgublja ali postaja za opazovalca neprepoznava), ki se vije med sunki družbenih pritiskov in željo po postavljanju pravil, a tudi med nejasnim vedenjem na meji kriminalnih stereotipov, ki jih tako zgodovinar kot antropolog razumeta zgolj v funkciji ideologije in retorike.

Preiskovalni proces starega režima dokaj zgovorno dokazuje, kako se *procesna razprava* oblikuje v luči pravil, ki zamegljujejo dejansko resnico. Tako imenovana *samoobramba* obtoženca na primer, ki jo v resnici napiše advokat, ki formalno ne sme nastopiti v procesnem scenariju, pogosto dobi neželene komične učinke, ki pričajo o veliki moči sodnikovega odločanja. V rokah advokata po uradni dolžnosti pa je postala v 18. stoletju prava obtožnica proti postopku, ki zavrača svobodno soočenje med stranakama.¹⁸ Nasprotno pa izrazito stroga vloga avstrijskega procesa, v katerem se advokat branilec ni smel pojaviti, obrambne naloge pa je prevzel preiskovalni sodnik, kaže na odločno zahtevo, da se poleg sodne predstavi tudi dejanska resnica.¹⁹

Zadnje pripombe posredno poudarjajo pomen literarne govorice pri določanju in opisovanju tipologij deviantnosti. Literatura ponuja zelo pomemben prerez sveta deviantnosti. Brezmejno področje. Zdi se, da kriminalni roman utira prehod skozi navidezno nedotakljivo fronto kriminalnih stereotipov, s tem ko opisuje deviantnost, ki je po možnosti sprejemljivo za bralca²⁰ in vpeta v nedoločeno dogajanje, ki ga na videz razrešuje slepega posnemanja najbolj razširjenih kriminalnih upodobitev.

16 Te vidike je temeljito obdelal Garapon, 1996.

17 Kot je poudaril Taruffo, 2002, 165, je predvsem pri protislovju očitno, da "je temeljna dinamika procesa videti [...] v dialektičnem nasprotju med stališči v sporu, med hipotezo in protihipotezo, tezo in antitezo, trditvijo in oporekanjem temu, kar trdi nasprotnik. Obenem se zdi, da je v evropskih procesnih postopkih za konfliktno dinamiko manj značilen *policentrizem* in da lahko bolj kot o zgodbah in pripovedovanju govorimo o *interpretaciji*."

18 Glede tega gl. Cozzi, 2000, 149–230.

19 O avstrijskem procesu je večkrat pisal Ettore Dezza; gl. predvsem zadnje delo Dezza, 2006.

20 O kriminalnih romanah gl. Rambelli, 1979.

Vsekakor lahko pritrdimo tistim, ki so vajeni sprehajanja po sodnih kronikah 19. stoletja, da takratno že utrjeno iskanje resnice s strani preiskovalnega sodnika govori o zanimivih analogijah s sočasnim razvojem policijskega romana.²¹ Gre za zelo pomembne ugotovitve, že če primerjamo ta prehodni trenutek s predhodnim obdobjem, v katerem se je v primerjavi z obsežnimi procesi 17. in 18. stoletja *dejanska* resnica pogosto zaman vila pred sodnikovimi očmi, ne da bi ta segel po njej.²² Zagotovo je položaj zgodovinarja, ki lahko po svoji volji razpolaga z že utrjeno tradicijo kriminalnih romanov, privilegiran.

Tudi ni slučaj, da se je v 18. stoletju rodila publicistika, ki je obravnavala tako imenovane *slavne procese*; resda je pri tem računala na določeno zanimanje javnosti, je pa tudi odsevala *literarno* razumevanje kazenskega procesa, s katerim je povezano ostro uveljavljanje kazenskega prava, ki je skupaj s svojo vlogo vsililo nekatere najbolj razširjene stereotipe.²³

Nasprotno pa zgodovinski roman zelo pogosto (nekritično) prevzeme najbolj izrazite stereotipe in jih retorično in simbolno predstavi v luči družbenih napetosti in strahov, ki jih reinterpreterira ali kar sprejme.²⁴

Zgodovinski roman 19. stoletja se skuša še posebej usmeriti v preteklost in pri tem uporabiti globoko anahronistične retorične vzorce: široko področje, ki pogosto prehaja v feljtonski roman v želji, da bi oživil izrazito negativne podobe, kot so *'bravi'* in *razbojniki*, ali osebnosti, ki se vračajo iz preteklosti zaradi svoje izjemne okrutnosti in izprijenosti.²⁵

Ali pa si v celoti izmisli pravno neobstoječa vedenja ali situacije (kot je na primer zelo razširjena t. i. *ius primae noctis*, ki je prikazana z negativnim prizvokom kot značilnost srednjeveške družbe) (gl. Boureau, 1995).

Literarna govorica sicer ponuja razmislek o deviantnosti, ki ga zgolj sodna in pravna predstavitev (s svojimi kriminološkimi in družbenimi implikacijami) zaradi svojih očitnih političnih in družbenih povezav ni sposobna razviti. Razmislek, ki bolj

21 O odnosu med metodami, ki jih uporabljajo pri znanstveni in policijski preiskavi (predvsem na podlagi romanov Conana Doylea), gl. različne prispevke Eco, Sebeok, 2000.

22 *Pasivni* potek sodne preiskave predstavlja v nekem smislu *dopolnilo* togemu sistemu pravnih dokazov, osredotočenem predvsem na pričevanje in priznanje. Z nastankom t. i. *moralnega dokaza* in sodnikove svobodne presoje postane preiskovalni postopek bolj sprejemljiv, *procesna resnica* pa skuša neposredno in v čim večji meri predstavljati dejansko resnico. O *moralnih dokazih* gl. Palazzolo, 1979 in Rosoni, 1995. Kontradiktorni odnos med *procesno* in dejansko resnico pa je obdelal Ferrajoli, 2004.

23 Pojav t. i. *slavnih procesov* je pred kratkim preučil Luigi Lacché v Lacché, 2006, predvsem str. 459–468.

24 Glede te smeri gl. obsežno študijo Pezzini, 1997. Procesna retorika je torej tesno povezana z dokaznim sistemom, oba pa izhajata neposredno iz oblastnih struktur, nosilcev sodne preiskave, kot je poudaril že Damaška, 1991.

25 Primer je pred kratkim ponovno predstavil Gasparini (2002); gre za roman, ki ga je S. R. Marchesi napisal leta 1891 o kanoniku Marcantoniu Brandoliniju, ki je živel na prehodu iz 16. v 17. stoletje.

splošno zadeva odnos med zgodovino in literaturo in navsezadnje možnosti obeh, da na primeren in verodostojen način predstavita preteklost.

Zgodovina, pravo in literatura so torej področja, na katerih se v retoriki deviantnosti domnevno kaže več razlik kot podobnosti, vseeno pa je moč poiskati rdečo nit, ki jih povezuje: nedorečenost pojava *kriminalnosti* in njegove očitne povezave z družbo in njenimi institucijami.

Drugo zelo zanimivo področje, na katerem se retorika deviantnosti poslužuje različnih interpretativnih stilemov, je področje ikonografije. Gre za široko področje, ki sega od predstavitev smrtnih obsodb in stigmatizacije deviantnežev do pisanega sveta zaobljub (*ex-voto*). Pri slednjem retorična predstavitev kriminalnosti, kot jo razume ljudstvo, skupaj z vprašanjem *milosti* in osebnega ponosa kliče po različnih ključih branja, in sicer kljub temu, da utrjena prisotnost stereotipov, razširjenih z vrha, priča o njeni nesposobnosti ali nezmožnosti ponuditi neodvisen pogled na *kriminalnost* (Di Bella, 2004). Izum fotografije je konec 19. stoletja odprl nove razsežnosti pravne in družbene retorike.

Kot je poudaril Peter Burke, lahko na prvih fotografijah opazimo nekakšno *posnemanje* slik in grafik (Burke, 2002, 27).

V okviru njihove uporabe v represivne in nadzorne namene pa fotografije obenem razkrivajo domnevno objektivnost in močno retorično razsežnost.

Identifikacijske fotografije *kriminalcev*, ki se pojavijo v procesnih fasciklih sodišč v drugi polovici 19. stoletja, so pravo nasprotje okrutnih podob južnjaških razbojnikov, ki so jih najprej ubili in potem fotografirali.

Na identifikacijskih fotografijah naj bi zločinčeva identiteta dobila *objektivno* podobo, ki naj bi dokončno fiksirala stereotip. Kot se pa v resnici pogosto dogaja, razkriva njihova tipologija veliko več značilnosti institucij, zadolženih za ohranjanje javnega reda, kot same osebnosti fotografiranega subjekta.

Retorično nasilje podob razbojnikov, ubitih v strelnih spopadih, govori, nasprotno, o nezavedni dialektiki, ki se je vzpostavila med silovito akcijo vojaških in policijskih sil ter ljudskim mitom razbojnika, ki ji stoji nasproti.

Zdi se, da ugasli pogled slovitega razbojnika Domenica Tiburzija iz Maremme, čigar podoba kraljuje v ugledni restavraciji sredi Toscanne, ohranja spomin na mit razbojnika, ki se je na ta način maščeval svojim lastnim morilcem.²⁶ Njegov pogled

26 O *slovesu* Domenica Tiburzija govori zajetna bibliografija lokalnih raziskovalcev, ki so dokumentirali njegovo življenje in tragično smrt; gl. posebej Baggiosi, 1989. Temeljito je bilo obdelano tudi razbojništvo v Maremmi; gl. na primer Mattei, 1981; Cavoli, 1983; Mugnai, 1992. Gre za bibliografijo, ki bi lahko bila zelo koristna pri slikanju celovite podobe tega pojava. Podobno bibliografijo najdemo še na drugem območju, znanem po svojih *slavnih razbojnikih*: Korziki; gl. na primer Molinelli-Cancellieri, 1994; ali avtobiografijo razbojnika Jeroma Montija, prvič objavljeno 1901, gl. Monti, 1997. Za južnjaško razbojništvo naj se omejim na Adorni, 1997. Na mejo med prevratništvom družbenega reda in bahavostjo verske obnove sodi tragična podoba Davida Lazzalettija, ki je širil svoje prepričanje med kmete v Amiatu; o njegovi usodi gl. Petacco, 1978.

tudi pravi, da se lahko stereotip kriminalca kljub vsemu uveljavi (v tem primeru kot mešanica ljudske retorike in gastronomske tradicije) zunaj kakršnekoli zgodovinske in družbene kontekstualizacije.

BIBLIOGRAFIJA

- Adorni, D. (1997):** Il brigantaggio. V: Violante, L. (ur.): Storia d'Italia, Annali 12. La criminalità. Torino, 283–319.
- Alessi Palazzolo, G. (1979):** Prova legale e pena. La crisi del sistema tra evo medio e moderno. Napoli.
- Baggiossi, I. (1989):** Il brigante. Storia e storie di Domenico Tiburzi. Firenze.
- Boureau, A. (1995):** Le droit de cuissage. La fabrication d'un mythe, XIII–XIX siècles. Paris.
- Brooks, P., Gewirtz, P. (1996):** Law's Stories. Narrative and Rhetoric in the Law. Yale.
- Burke, P. (2002):** Testimoni oculari. Il significato storico delle immagini. Roma.
- Carbasse, J. M. (1990):** Introduction historique au droit penal. Paris.
- Cavoli, A. (1983):** Briganti in Maremma. Storie e leggenda. Pistoia.
- Chapman, D. (1971):** Lo stereotipo del criminale. Componenti ideologiche e di classe nella definizione del crimine. Torino.
- CPUA (1997):** Vinciguerra, S. (ur.): Codice penale universale austriaco, 1803. Padova.
- Cozzi, G. (2000):** La società veneta e il suo diritto. Venezia.
- Damaška, M. (1991):** I volti della giustizia e del potere. Analisi comparatistica del processo. Bologna.
- Dezza, E. (2006):** Il nemico della verità. Divieto di difesa tecnica e giudice factotum nella codificazione penale asburgica (1768–1873). V: Miletta, M. (ur.): Riti, tecniche, interessi. Il processo penale tra Otto e Novecento. Milano, 13–77.
- Di Bella, M. P. (2004):** Fieldwork in the Archives. Tracing Rituals of Capital Punishment in Past and Present Italy. V: Velasco, H. M. (ur.): La antropologia como pasion y como practica. Madrid, 161–177.
- Eco, U., Sebeok, T. A. (2000):** Il segno dei tre. Holmes, Dupin, Peirce. Milano.
- Ferrajoli, L. (1999):** La cultura giuridica nell'Italia del Novecento. Bari.
- Ferrajoli, L. (2004):** Diritto e ragione. Teoria del garantismo penale. Bari.
- Ferrer-Beltrán, J. (2004):** Prova e verità nel diritto. Bologna.
- Fiandaca, G. (1988):** I reati sessuali nel pensiero di Francesco Carrara: un onorevole compromesso tra audacia illuministica e rispetto per la tradizione. Rivista italiana di diritto e procedura penale, XXXI, 903–925.
- Foucault, M. (2004):** Nadzorovanje in kaznovanje: nastanek zapora. Ljubljana, Krtina.
- Friedman, M. L. (1993):** Crime and Punishment in American History. New York.
- Garapon, A. (1996):** Bien juger. Essai sur le rituel judiciaire. Paris.

- Gasparini, D. (2002):** Premessa. V: Marchesi, S. R.: Marcantonio Brandolini, una belva umana. Treviso.
- Ginzburg, C. (2000):** Rapporti di forza. Storia, retorica, prova. Milano.
- Gros, F. (2001):** Le quatre foyers de sens de la peine. V: Garapon, A., Gros, F., Pech, T.: Et ce sera justice. Punir en démocratie. Paris, 11–138.
- Grosso, C. F. (1997):** Le grandi correnti del pensiero penalistico italiano tra Ottocento e Novecento. In: Violante, L. (ur.): Storia d'Italia. Annali, 12. La criminalità. Torino, 7–34.
- Hobsbawm, E. J. (1966):** I ribelli. Forme primitive di rivolta sociale. Torino.
- Lacche', L. (2006):** Una letteratura alla moda. Opinione pubblica, "processi infiniti" e pubblicità in Italia tra Otto e Novecento. V: Miletta, M. (ur.): Riti, tecniche, interessi. Il processo penale tra Otto e Novecento. Milano, 459–513.
- Mattei, A. (1980):** Brigantaggio sommerso. Storie di doppiette senza leggenda. Roma.
- Molinelli-Cancellieri, L. (1994):** Spada, dernier bandit corse. Nîmes.
- Monti, J. (1997):** Quand j'étais bandit. Ajaccio.
- Mugnai, R. (1992):** Il brigantaggio in Maremma tra Ottocento e Novecento. Grosseto.
- Petacco, A. (1978):** Il Cristo dell'Amiata. La storia di David Lazzaretti. Milano.
- Pezzini, I. (1997):** La figura criminale nella letteratura, nel cinema e in televisione. V: Violante, L. (ur.): Storia d'Italia. Annali, 12. La criminalità. Torino, 65–117.
- Povolo, C. (2003):** Storia di un uomo che divenne bandito. V: Manconi, F. (ur.): Banditismi mediterranei. Secoli XVI–XVII. Roma, 197–224.
- Povolo, C. (2004):** Retoriche giudiziarie, dimensioni del penale e prassi processuale nella Repubblica di Venezia: da Lorenzo Priori ai pratici settecenteschi. V: Chiodi, G., Povolo, C. (ur.): L'amministrazione della giustizia penale nella Repubblica di Venezia (secoli XVI–XVIII). Vol. II. Verona, 19–170.
- Povolo, C. (2006):** La selva incantata. Delitti, prove, indizi nel veneto dell'Ottocento. Verona.
- Rambelli, L. (1979):** Storia del "giallo" italiano. Milano.
- Resta, E. (1997):** La secolarizzazione della colpa. Note sugli autori del reato. V: Violante, L. (ur.): Storia d'Italia. Annali, 12. La criminalità. Torino, 121–155.
- Rosoni, I. (1993):** Violenza (diritto intermedio). V: Enciclopedia del diritto, XLVI, 843–858.
- Rosoni, I. (1995):** Quae singula non prosunt collecta iuvant, La teoria della prova indiziaria nell'età medievale e moderna. Milano.
- Sapignoli, M. (1999):** Il processo penale nella percezione di magistrati e avvocati. Padova.
- Sbriccoli, M. (1998):** Caratteri originari e tratti permanenti del sistema penale italiano (1860–1990). V: Violante, L. (ur.): Legge, diritto, giustizia. Storia d'Italia, Annali 14. Torino, 486–551.
- Taruffo, M. (2002):** Sui confini. Scritti sulla giustizia civile. Bologna.